পাঠ নং ১৬
মৌৰ্য সাম্ৰাজ্য
মহামতি অশোক আৰু কৌটিল্যৰ অৰ্থশাস্ত্ৰ

3R22IM

মূল অৰ্হতা ঃ

- মৌৰ্য সাম্ৰাজ্যৰ উত্থান আৰু ইয়াৰ ইতিহাসৰ উৎসসমূহৰ বিষয়ে জনা।
- মৌৰ্য সম্ৰাট চন্দ্ৰগুপ্ত মৌৰ্যৰ ৰাজত্বকালৰ বিষয়ে আভাস পোৱা।
- মহামতি অশোক আৰু তেওঁৰ নীতিসমূহৰ বিষয়ে অৱগত হোৱা।
- মৌৰ্যসকলৰ অৱদান সম্পৰ্কে আভাস পোৱা।
- কৌটিল্য আৰু কৌটিল্যৰ অৰ্থশাস্ত্ৰৰ বিষয়ে থূলমূলভাৱে অৱগত হোৱা।

উত্তৰ ভাৰতত মহাজনপদসমূহৰ পতনৰ পাচত ৰাজনৈতিক অস্থিৰতাই দেখা দিছিল। তেনে অস্থিৰ অৱস্থা চম্ভালি ল'বলৈ কোনো ৰাজবংশও নাছিল। পিছে আনুমানিক ৩২৪ খ্ৰীঃ পূঃত চন্দ্ৰগুপ্ত মৌৰ্য নামৰ ৰজা এজনে মগধত এটি নতুন ৰাজবংশ প্ৰতিষ্ঠা কৰে। ইতিহাসত এই বংশটোৱে **মৌৰ্য ৰাজবংশ** নামে পৰিচিত। মৌৰ্য ৰাজবংশৰ ৰাজত্বকালতে মগধক কেন্দ্ৰ কৰি এখন সাম্ৰাজ্য গঢ়ি উঠিছিল। মৌৰ্য সাম্ৰাজ্যৰ উত্থানৰ যথেষ্ট ঐতিহাসিক তাৎপৰ্য আছে। কিয়নো মৌৰ্য সাম্ৰাজ্যই হৈছে ভাৰতৰ প্ৰথম ঐতিহাসিক সাম্ৰাজ্য আৰু এই ৰাজবংশৰ প্ৰতিষ্ঠাতা চন্দ্ৰগুপ্ত মৌৰ্যই হ'ল ভাৰতৰ প্ৰথম গৰাকী ঐতিহাসিক সম্ৰাট। এই সাম্ৰাজ্যৰ উত্থান সম্পৰ্কে আমি বিভিন্ন সমলৰ পৰা জানিব পাৰোঁহক। সেইবোৰ হ'ল কৌটিল্য ৰচিত অৰ্থশাস্ত্ৰ, মেগাস্থিনিচৰ ইণ্ডিকা নামৰ পুথি, বৌদ্ধ আৰু জৈন সাহিত্য, মুদ্ৰা ইত্যাদি। ইয়াৰ উপৰি মৌৰ্য সম্ৰাট অশোকৰ শিলালিপি, স্তম্ভলিপি, মৌৰ্য যুগৰ স্থাপত্য-ভাস্কৰ্যৰ ধ্বংসাৱশেষ আদিৰ পৰাও মৌৰ্য ৰাজত্বকালৰ সবিশেষ বিৱৰণ পাব পাৰি। এই সমলবোৰক থোৰতে আমি দুটা ভাগত ভাগ কৰিব পাৰোঁ। সেইবোৰ হ'ল— (ক) লিখিত সমল আৰু (খ) প্ৰত্নতাত্ত্বিক সমল।

মৌৰ্যসকলনো কোন, এই বংশৰ উল্লেখযোগ্য ৰজাসকল কোন কোন আছিল এই বিষয়ে কিছু কথা জানি লোৱা ভাল।

চন্দ্ৰগুপ্ত মৌৰ্য (খ্ৰীঃ পূঃ ৩২৪— খ্ৰীঃ পূঃ ৩০০)

মৌৰ্যসকলৰ প্ৰকৃত পৰিচয় সম্পৰ্কে ইতিহাসবিদসকলৰ মাজত ভিন ভিন মত আছে। সদ্যহতে এইটোকে জানি লোৱা যে চন্দ্ৰগুপ্তৰ মাতৃৰ নাম **'মুৰা'** আছিল। মাতৃৰ নাম অনুসৰি চন্দ্ৰগুপ্তই প্ৰতিষ্ঠা কৰা ৰাজবংশটোৰ নাম মৌৰ্য বংশ হয়। চন্দ্ৰগুপ্ত মৌৰ্যক সাম্ৰাজ্য প্ৰতিষ্ঠা কৰা কাৰ্যত চাণক্য নামৰ ব্ৰাহ্মণ পণ্ডিত এজনে সহায় কৰিছিল। তেওঁক **কৌটিল্য** অথবা **বিষ্ণুগুপ্ত** নামেৰেও জনা যায়।

চন্দ্ৰগুপ্তৰ আদি কালছোৱাৰ বিষয়ে বিতংকৈ জানিব পৰা নাযায়। কিন্তু এটা কথাত সকলোৱে একমত যে চন্দ্ৰগুপ্ত কোনো সম্ৰান্ত পৰিয়ালৰ লোক নাছিল। সেয়েহে নিজকে পাটলিপুত্ৰত প্ৰতিষ্ঠা কৰিবলৈ তেওঁ যথেষ্ট সংগ্ৰাম কৰিবলগীয়া হৈছিল।

কাষৰ মানচিত্ৰখনলৈ মন কৰাচোন। চন্দ্ৰগুপ্ত মৌৰ্য এই বিশাল সাম্ৰাজ্যখনৰ গৰাকী আছিল। মানচিত্ৰত দেখা ঠাইসমূহৰ ভিতৰৰ এটি অংশ যেনে- কাবুল, কান্দাহাৰ, হীৰাট, বেলুচিস্থান আদি অঞ্চলসমূহ চন্দ্ৰগুপ্ত মৌৰ্যই গ্ৰীক ৰজা চেলুকচৰ পৰা জয় কৰিছিল। এই ঠাইসমূহ সেই সময়ত বৰ চহকী আছিল। চন্দ্ৰগুপ্ত মৌৰ্যই নিজ সাম্ৰাজ্যখন অৰ্থনৈতিকভাৱে টনকিয়াল কৰাটো এই অঞ্চলসমূহ জয় কৰাৰ আন এটি উদ্দেশ্য আছিল।

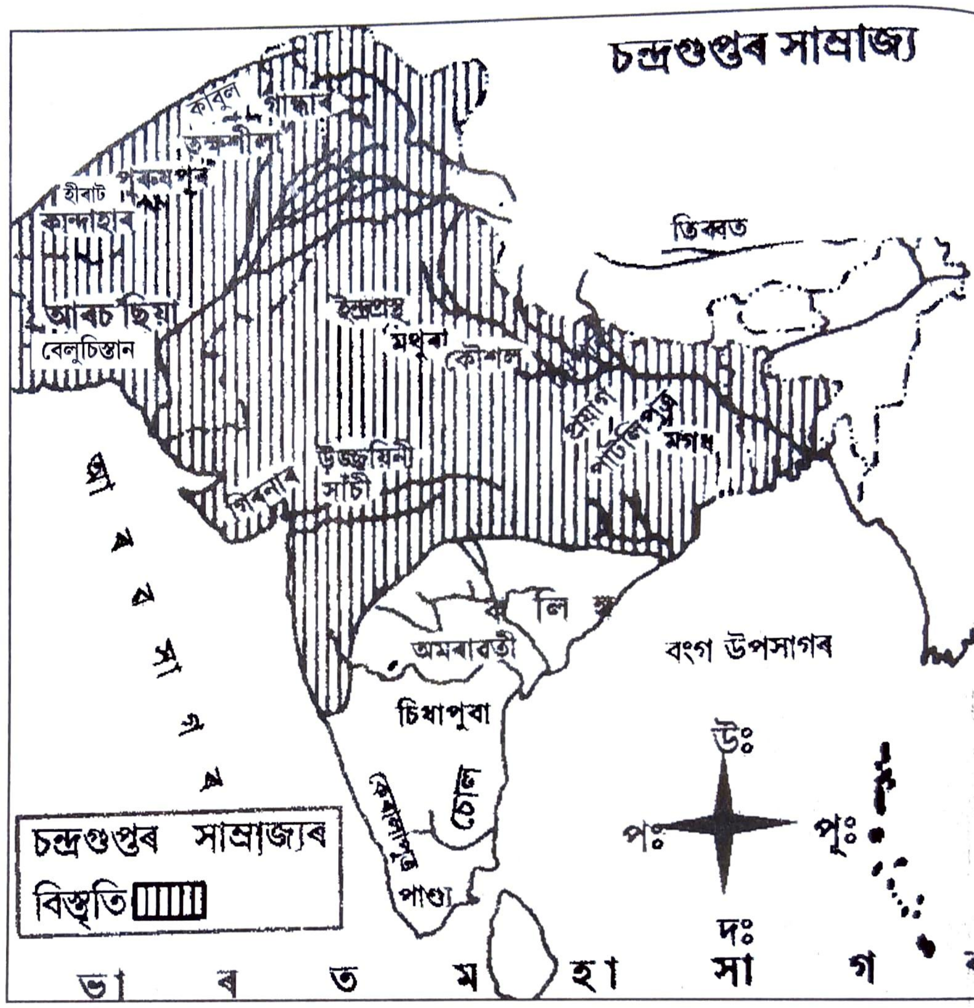

চন্দ্ৰগুপ্ত মৌৰ্যই তেওঁৰ এই বিশাল সাম্ৰাজ্যখন কি দৰে পৰিচালনা কৰিব এই বিষয়ে বিশদ চিন্তা-চৰ্চা কৰিছিল আৰু সেই অনুসৰি ব্যৱস্থাও হাতত লৈছিল। উল্লেখ আছে যে এই বিশাল সাম্ৰাজ্যখন শাসন কৰিবৰ বাবে চন্দ্ৰগুপ্ত মৌৰ্যই চাৰিখন প্ৰদেশত ভাগ কৰিছিল। একোজন ৰাজপ্ৰতিনিধিৰ দ্বাৰা এই প্ৰদেশবোৰ পৰিচালনা কৰা হৈছিল। প্ৰদেশবোৰক আকৌ জিলাত ভাগ কৰা হৈছিল। ৰাজধানী পাটলিপুত্ৰ নগৰখন ৩০ জনীয়া সদস্যৰ এখন পৌৰসভাৰ সহায়ত পৰিচালনা কৰিছিল। এই পৌৰসভাত ৬ খন উপ-সমিতি আছিল। এই উপ-সমিতিৰ বিষয়বোৰ আছিল— জন্ম-মৃত্যুৰ হিচাপ ৰখা, বাণিজ্য দ্ৰব্যৰ মূল্য নিৰ্ধাৰণ কৰা, জোখ-মাখ নিয়ন্ত্ৰণ কৰা, বেচা-কিনাৰ ওপৰত কৰ লগোৱা, বিদেশী নাগৰিকৰ হিচাপ ৰখা আৰু শ্ৰম-শিল্প নিৰীক্ষণ কৰা ইত্যাদি।

জানি থওঁ আহা ঃ

ভাৰতৰ ইতিহাসত পৌৰসভা গঠন কৰা প্ৰথমগৰাকী শাসক হ'ল সম্ৰাট চন্দ্ৰগুপ্ত মৌৰ্য।

চন্দ্ৰগুপ্তৰ দিনতেই তক্ষশীলাৰ পৰা পাটলিপুত্ৰলৈ এটি ডাঙৰ আলিবাট বন্ধোৱা হৈছিল। সাম্ৰাজ্যৰ নিৰাপত্তা আৰু যোগাযোগৰ বাবে এই আলিবাটটো অতিশয় গুৰুত্বপূৰ্ণ আছিল। তেওঁৰ শাসনকালত সাম্ৰাজ্যৰ বিভিন্ন ঠাইত হ্ৰদ, জলাশয় খন্দাই কৃষিৰ বাবে জলসিঞ্চনৰ ব্যৱস্থা কৰিছিল। বৰ্তমান গুজৰাট ৰাজ্যৰ অন্তৰ্গত সুদৰ্শন হ্ৰদ তেওঁৰ শাসনকালৰ উৎকৃষ্ট নিৰ্দশন।

ওপৰৰ মানচিত্ৰখন চাই তলৰ প্ৰশ্নসমূহৰ উত্তৰ লিখা ঃ

(ক) মৌৰ্য সাম্ৰাজ্যৰ অধীনস্থ বিখ্যাত ঠাইসমূহৰ এখন তালিকা প্ৰস্তুত কৰা।

(খ) বৰ্তমান ভাৰতত নথকা কিন্তু মৌৰ্য সাম্ৰাজ্যৰ সময়ত থকা স্থানসমূহ বাছি উলিওৱা।

মহামতি অশোক (আনুমানিক খ্ৰীঃ পূঃ ২৭৩-খ্ৰীঃ পূঃ ২৩২) ঃ

ছাত্ৰ-ছাত্ৰীসকল, আমাৰ দেশৰ মুদ্ৰাৰ এপিঠিত চাৰিটা সিংহ পিঠীয়া পিঠিকৈ থকা ছবিটো নিশ্চয় দেখিছা? এই চিহ্নটো সাৰনাথৰ অশোক স্তম্ভৰ পৰা লোৱা হৈছে। এই চিহ্নটোৰ তলত এটি চক্ৰ দেখিছানে? এইটোক **অশোক চক্ৰ** বা **ধৰ্ম চক্ৰ** বুলি কোৱা হয়। আমাৰ জাতীয় পতাকাৰ মাজতো এই চক্ৰটো আছে। সাৰনাথৰ এই অশোক স্তম্ভ মৌৰ্য সম্ৰাট অশোকে নিৰ্মাণ কৰিছিল। অশোক আমাৰ ভাৰতবৰ্ষৰ এজন প্ৰখ্যাত ৰজা আছিল। তেওঁক মহামতি অশোক নামেৰেও জনা যায়। চন্দ্ৰগুপ্ত মৌৰ্যৰ পিচত মৌৰ্য বংশৰ তেওঁৰেই উল্লেখযোগ্য সম্ৰাট।

চিত্ৰ - ১ ঃ অশোক

অশোকে প্ৰায় ৪৩ বছৰ কাল ৰাজত্ব কৰিছিল। পূৰ্বৰ মৌৰ্য সম্ৰাটসকলৰ দৰে অশোকেও প্ৰথমতে ৰাজ্য বিস্তাৰ কৰাত মনোযোগ দিছিল। অশোকে দক্ষিণ ভাৰতৰ পূব উপকুলত অৱস্থিত কলিংগ ৰাজ্য আক্ৰমণ কৰি দখল কৰিছিল। এই কলিংগ ৰাজ্য বেহা-বেপাৰৰ দিশৰ পৰা যথেষ্ট গুৰুত্বপূৰ্ণ অঞ্চল আছিল। কিন্তু কলিংগ যুদ্ধত হাজাৰ হাজাৰ মানুহৰ মৃত্যুৰ বিভীষিকাই সম্ৰাট অশোকক মৰ্মাহত কৰি তুলিছিল। এই যুদ্ধৰ পিচৰ পৰাই এইজনা সম্ৰাটে যুদ্ধ জয়ৰ পৰিৱৰ্তে মানুহৰ অন্তৰ জয় কৰিবলৈ প্ৰতিজ্ঞা কৰে। তেওঁ **উপগুপ্ত** নামৰ বৌদ্ধ সন্ন্যাসী এজনৰ ওচৰত দীক্ষা লয় আৰু বৌদ্ধ ধৰ্ম গ্ৰহণ কৰে। বৌদ্ধ ধৰ্ম গ্ৰহণৰ পাচত অশোকে 'শান্তি-সম্প্ৰীতি'পূৰ্ণ সমাজ এখন গঢ়াৰ বাবে চেষ্টা কৰে।

চিত্ৰ - ২ ঃ অশোক স্তম্ভ

কাষৰ মানচিত্ৰত সম্ৰাট অশোকৰ ৰাজত্বকালত মৌৰ্য সাম্ৰাজ্যৰ আনুমানিক বিস্তৃতি দেখুওৱা হৈছে। তাত তোমালোকে কলিংগ ৰাজ্যৰ অৱস্থিতি জানি ল'বা।

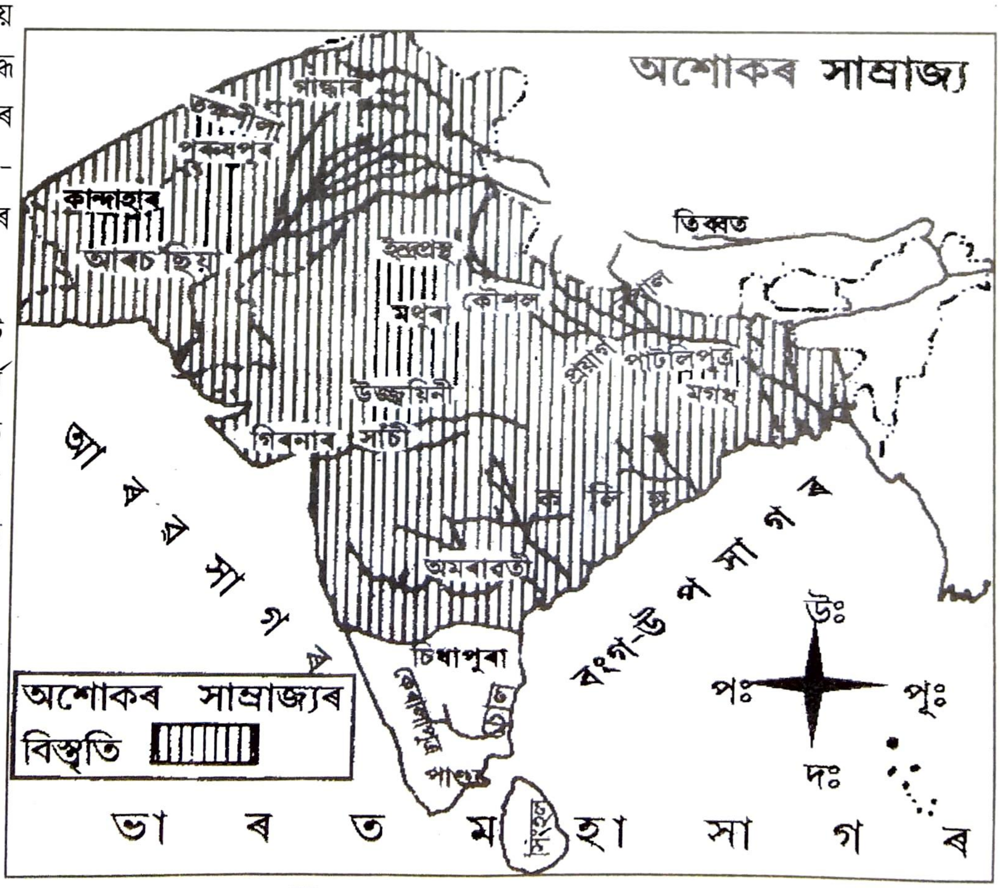

অশোকৰ ধৰ্ম ঃ

ধৰ্মৰ আদৰ্শবোৰ প্ৰচাৰ কৰিবলৈ সম্ৰাট অশোকে কিছুমান কাম হাতত লৈছিল। সৰ্বসাধাৰণ মানুহে বুজিব পৰাকৈ তেওঁ ধৰ্মৰ

বাণী সমূহ স্তম্ভ আৰু শিলত 'পালি' আৰু 'প্ৰাকৃত' ভাষাত লিখাইছিল। শিলালিপিত দুই ধৰণৰ লিপি ব্যৱহাৰ কৰিছিল। ৰাজ্যৰ পশ্চিম অংশত **খৰোষ্ঠী** আৰু পূব অংশত **ব্ৰাহ্মী** লিপি।

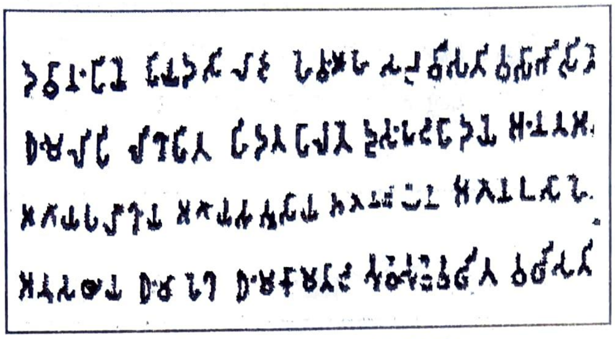

চিত্ৰ-৩ (ক)ঃ ব্ৰাহ্মী লিপি

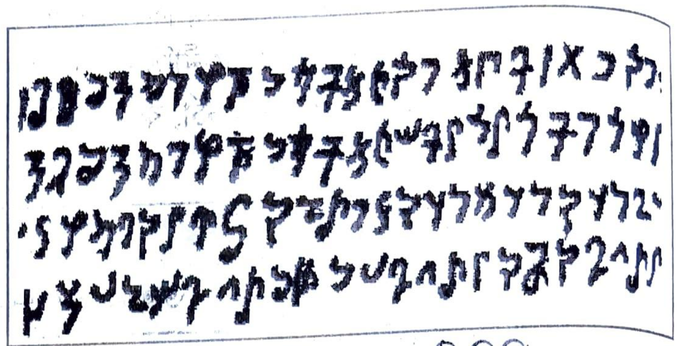

চিত্ৰ-৩ (খ)ঃ খৰোষ্ঠী লিপি

জানি থওঁ আহা

- 'খৰোষ্ঠী' আৰু 'ব্ৰাহ্মী' হ'ল প্ৰাচীন ভাৰতৰ দুবিধ লিপি। খৰোষ্ঠী লিপিত সোঁফালৰ পৰা বাঁওফাললৈ আৰু ব্ৰাহ্মী লিপিত বাঁওফালৰ পৰা সোঁফাললৈ লিখা হয়।
- ব্ৰাহ্মী বৰ্ণমালাৰ পৰাই সময়ত দেৱনাগৰী, অসমীয়া, বাংলা, উড়িয়া আদি বৰ্ণমালাৰ সৃষ্টি হৈছে।

সম্ৰাট অশোকৰ সময়ত সাম্ৰাজ্যৰ কিছু কিছু অঞ্চলত প্ৰজাই সুকীয়া সুকীয়া নীতি-নিয়ম, যাগ-যজ্ঞ আৰু ধৰ্মীয় আচাৰ-অনুষ্ঠান পালন কৰিছিল। দাস আৰু ভৃত্যসকলক সেই সময়ত সমাজত হেয়জ্ঞান কৰা হৈছিল। সম্ৰাট অশোকে সেইবোৰৰ নিৰাময়ৰ বাবে জনসাধাৰণক কিছুমান নীতি পালন কৰিবলৈ উপদেশ দিছিল। তেওঁ নিজেও সকলো প্ৰজাকে পুত্ৰবৎ জ্ঞান কৰিছিল।

জানি থওঁ আহা

অশোকে জনসাধাৰণক পালন কৰিবলৈ দিয়া নীতিসমূহ হ'ল—

⇨ শান্ত আৰু নম্ৰ হোৱা, দাস আৰু ভৃত্যসকলৰ প্ৰতি সদ্ব্যৱহাৰ কৰা।

⇨ পিতৃ-মাতৃ আৰু জ্যেষ্ঠজনক সন্মান কৰা।

⇨ কাকো হিংসা নকৰা আৰু সকলো প্ৰাণীকে দয়া কৰা।

⇨ ব্ৰাহ্মণ, ভিক্ষুসকলক দান দক্ষিণা কৰা।

⇨ আন ধৰ্মক ঘৃণা নকৰা, আন ধৰ্মৰ মূল আদৰ্শ সমূহক শ্ৰদ্ধা কৰা।

সম্ৰাট অশোকে তেওঁৰ সাম্ৰাজ্যখনৰ উপৰি দক্ষিণ-পূব এছিয়াৰ কেইবাখনো দেশত বৌদ্ধ ধৰ্ম প্ৰচাৰৰ দিহা কৰিছিল। ইয়াৰ বাবে তেওঁ **'ধম্ম মহামাত্ৰ'** নামৰ একশ্ৰেণীৰ বিষয়া নিয়োগ কৰিছিল। আনকি এই ধৰ্ম প্ৰচাৰৰ বাবে তেওঁ পুতেক মহেন্দ্ৰ আৰু জীয়েক সংঘমিত্ৰাকো সিংহল দ্বীপলৈ পঠাইছিল। ইয়াৰ উপৰি তেওঁ ভাৰতৰ কেইবা ঠাইতো বৌদ্ধ মঠ, স্তূপ আৰু স্তম্ভ সজাইছিল। তেওঁৰ পৃষ্ঠপোষকতাতে পাটলিপুত্ৰত (বৰ্তমান পাটনা) তৃতীয় বৌদ্ধ মহামেলৰ আয়োজন কৰা হৈছিল। এখন বিশাল সাম্ৰাজ্যৰ অধিপতি হৈয়ো সন্ন্যাসীৰ দৰে জীৱন-যাপন কৰা বাবে ইতিহাসত তেওঁক **'ৰাজৰ্ষি অশোক'** বুলি জনা যায়।

জানি থওঁ আহাঃ

বৰ্তমানৰ শ্ৰীলংকাক সেই সময়ত সিংহল নামে জনা গৈছিল।

সম্ৰাট অশোক আধুনিক **কল্যাণকামী ৰাষ্ট্ৰ** ধাৰণাৰ প্ৰৱৰ্তক আছিল। তেওঁ প্ৰজাৰ সুবিধাৰ বাবে আলিবাট বন্ধাইছিল। আলিবাটৰ কাষে কাষে গছ ৰোৱা, পুখুৰী খন্দা, বাটৰুৱাৰ বাবে জিৰণি ঘৰ সজা আদি কামবোৰ কৰিছিল। বৰ্তমানৰ সামাজিক বনানীকৰণৰ ধাৰণা অশোকৰ দিনতে পাতনি মেলা হৈছিল বুলি অনুমান কৰা হয়। মুঠতে অশোক এজন বিখ্যাত বিজেতা, ৰাষ্ট্ৰ নিৰ্মাতা তথা ৰাজনীতিজ্ঞ আৰু সুশাসক আছিল। তেওঁ এগৰাকী সমাজ সংস্কাৰক, দাৰ্শনিক সম্ৰাট আছিল। তেওঁৰ ব্যৱহাৰপাতি, চিন্তা-চৰ্চা, কাম-কাজ এইসকলোবোৰ অতুলনীয় আছিল। সেয়েহে তেওঁক 'মহামতি অশোক' আখ্যা দিয়া হৈছে।

দলত আলোচনা কৰা ঃ

কল্যাণকামী ৰাষ্ট্ৰ মানে কি? আমাৰ ভাৰতক কল্যাণকামী ৰাষ্ট্ৰ হিচাপে গঢ়িবলৈ সাংবিধানিক কি কি ব্যৱস্থা আছে?

ভাৰতবৰ্ষৰ ইতিহাসত মৌৰ্যসকলৰ অৱদান অনস্বীকাৰ্য। মৌৰ্যসকলৰ অৱদানসমূহ নিম্নলিখিত ধৰণে আলোচনা কৰিব পাৰি।

প্ৰশাসনিক ঃ

পৰৱৰ্তী যুগৰ শাসন ব্যৱস্থাৰ লগতে আধুনিক ভাৰতৰ শাসন ব্যৱস্থাত মৌৰ্যসকলৰ প্ৰশাসনিক ব্যৱস্থাৰ পৰোক্ষ প্ৰভাৱ দেখিবলৈ পোৱা যায়। মৌৰ্য সম্ৰাটসকলৰ ভিতৰত চন্দ্ৰগুপ্ত আৰু অশোক দুয়োজনেই সুদক্ষ শাসক আছিল। মৌৰ্য শাসন ব্যৱস্থাত সম্ৰাটেই সৰ্বেসৰ্বা আছিল যদিও স্বেচ্ছাচাৰী নাছিল। তেওঁলোকে সাম্ৰাজ্যখনৰ শাসন কাৰ্য ভালদৰে পৰিচালনা কৰিবলৈ কেইবাটাও বিভাগ সৃষ্টি কৰিছিল। প্ৰতিটো বিভাগ পৰিচালনা কৰাৰ বাবে একোজন অধ্যক্ষ নিয়োগ কৰিছিল। উদাহৰণস্বৰূপে, সামৰিক বিভাগ চলোৱা অধ্যক্ষগৰাকীক **'বলাধ্যক্ষ'** আৰু নগৰৰ শাসন বিভাগ চলোৱাজনক **'নগৰাধ্যক্ষ'** বুলি কোৱা হৈছিল। সাম্ৰাজ্যখনৰ সুপৰিচালনাৰ বাবে সম্ৰাটক **মন্ত্ৰী পৰিষদে** সততে দিহা-পৰামৰ্শ আগবঢ়াইছিল।

সমাজ ব্যৱস্থা ঃ

মেগাস্থিনিচৰ **ইণ্ডিকা** আৰু কৌটিল্যৰ **অৰ্থশাস্ত্ৰৰ** পৰা মৌৰ্য যুগৰ সামাজিক অৱস্থাৰ কথা জানিব পাৰি। প্ৰচলিত চাৰি বৰ্ণ প্ৰথা তেতিয়াও চলি আছিল। অৱশ্যে মৌৰ্যসকলৰ দিনত এই বৰ্ণ প্ৰথাৰ কিছু পৰিৱৰ্তন দেখা গৈছিল। সমাজত ক্ষত্ৰিয় আৰু বৈশ্যসকলৰ প্ৰভাৱ বৃদ্ধি পাইছিল। বণিক শ্ৰেণীৰ প্ৰাধান্য বৃদ্ধি এই যুগৰ এটা উল্লেখনীয় পৰিৱৰ্তন আছিল। সাঁচী স্তূপৰ লিপিত বণিক শ্ৰেণীয়ে ধন-সম্পত্তি দান কৰাৰ কথা উল্লেখ আছে। অশোকৰ শিলালিপিত দাস প্ৰথা প্ৰচলনৰ উল্লেখ আছে। সমাজত মহিলাৰ স্থান বিশেষ উচ্চ নাছিল।

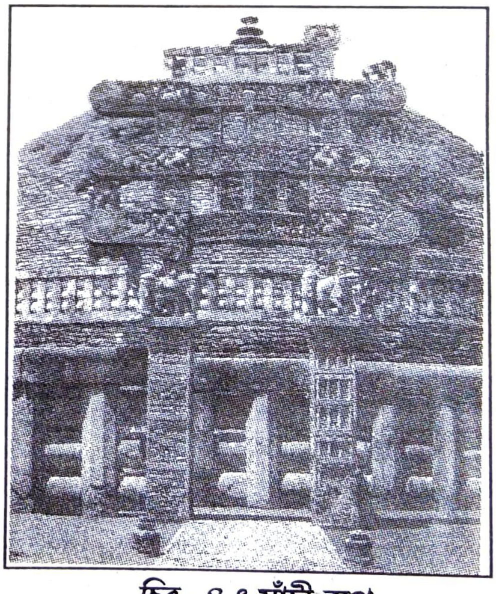

চিত্ৰ - ৪ ঃ সাঁচী স্তূপ

জানি থওঁ আহা ঃ

মেগাস্থিনিচ এজন বিদেশী পৰিব্ৰাজক আছিল। গ্ৰীক শাসক চেলুকচে তেওঁক চন্দ্ৰগুপ্ত মৌৰ্যৰ ৰাজসভালৈ পঠাইছিল। তেৱেঁই ইণ্ডিকা নামৰ পুথিখন ৰচনা কৰিছিল।

শিল্পকলা ঃ

মৌৰ্যসকলে ভাৰতত এক নিজস্ব শিল্পকলা আৰু ভাস্কৰ্যৰ নিদৰ্শন দেখুৱাই থৈ গৈছে। চন্দ্ৰগুপ্ত মৌৰ্য আৰু অশোক দুয়ো শিল্পকলাৰ পৃষ্ঠপোষক আছিল। সম্ৰাট অশোকৰ শিলৰ স্তম্ভ, তাত খোদিত কৰা লিপিসমূহ, স্তূপ, বৌদ্ধ বিহাৰসমূহ আৰু সাৰনাথৰ অশোক স্তম্ভ সেই সময়ৰ উন্নত শিল্প আৰু ভাস্কৰ্যৰ উৎকৃষ্ট নিৰ্দশন। স্তূপসমূহৰ ভিতৰত সাঁচী স্তূপটো উল্লেখযোগ্য।

কৌটিল্যৰ অৰ্থশাস্ত্ৰ ঃ

প্ৰাচীন ভাৰতত ৰচিত এখন উল্লেখযোগ্য পুথি হ'ল **কৌটিল্যৰ অৰ্থশাস্ত্ৰ**। চাণক্য বা কৌটিল্য নামৰ ব্ৰাহ্মণ পণ্ডিত্ এজনে অৰ্থশাস্ত্ৰ পুথিখন লিখিছিল। এই পুথিত সেই সময়ৰ আৰ্থ-সামাজিক, ৰাজনৈতিক, প্ৰতিৰক্ষা আদিৰ বিষয়ে বহুতো উপদেশ আছে। মৌৰ্য সম্ৰাট চন্দ্ৰগুপ্ত মৌৰ্যৰ দিনৰ পৰা মৌৰ্য সাম্ৰাজ্যৰ দ্বিতীয় সম্ৰাট বিন্দুসাৰৰ দিনলৈকে কৌটিল্যই ৰাজপ্ৰাসাদৰ এজন উপদেষ্টা হিচাপে কাৰ্যনিৰ্বাহ কৰিছিল। কৌটিল্যই শাসনকাৰ্যৰ বিভিন্ন দিশত আগবঢ়োৱা নীতিসমূহ 'অৰ্থশাস্ত্ৰ' নামৰ কিতাপখনত সন্নিৱিষ্ট কৰিছে। কৌটিল্যই মৌৰ্য সাম্ৰাজ্যখন সুচাৰুৰূপে পৰিচালনা কৰিবলৈ বিভিন্ন উৎসৰ পৰা কৰ-কাটল সংগ্ৰহ কৰা নীতিসমূহ এই অৰ্থশাস্ত্ৰত উল্লেখ কৰিছে। উদাহৰণস্বৰূপে, কৃষকসকলৰ খেতিৰ উপাৰ্জনৰ অংশৰ পৰা, ব্যৱসায়-বাণিজ্যৰ পৰা আৰু পশুপালকসকলৰ পৰা ৰাজহ সংগ্ৰহ কৰা হৈছিল। অৰ্থশাস্ত্ৰত মাটি বা ভূমি কৰ, জলসিঞ্চনৰ কৰ, বনজ সম্পদসমূহৰ কৰ, কাৰখানাৰ পৰা উৎপাদিত সামগ্ৰীসমূহৰ পৰা কৰ সংগ্ৰহ কৰাৰ কথাও ইয়াত উল্লেখ আছে। এইবোৰৰ ফলত সেই সময়ত মৌৰ্য সাম্ৰাজ্য এখন শক্তিশালী সাম্ৰাজ্য হিচাপে পৰিগণিত হৈছিল। সেই কাৰণে 'অৰ্থশাস্ত্ৰ' এখন উৎকৃষ্ট গ্ৰন্থ আৰু কৌটিল্যক নিঃসন্দেহে অৰ্থনীতিৰ এজন প্ৰবাদ পুৰুষ হিচাপে আখ্যা দিয়া হয়।

মনত ৰাখিবলগীয়া কথা—

- ৩২৪ খ্ৰীঃ পূঃত চন্দ্ৰগুপ্ত মৌৰ্যই মগধত সাম্ৰাজ্য প্ৰতিষ্ঠা কৰিছিল।
- মাতৃ 'মুৰা'ৰ নাম অনুসৰি চন্দ্ৰগুপ্তই প্ৰতিষ্ঠা কৰা বংশটোৰ নাম মৌৰ্য হয়।
- চাণক্য বা কৌটিল্যই চন্দ্ৰগুপ্তক মৌৰ্য সাম্ৰাজ্য প্ৰতিষ্ঠা আৰু ৰক্ষণাবেক্ষণত অৰিহণা যোগাইছিল।
- খ্ৰীঃ পূঃ ২৭৩ ত অশোক মগধৰ সিংহাসনত বহে।
- মৌৰ্য বংশৰ উল্লেখযোগ্য ৰজা হ'ল মহামতি অশোক।
- কলিংগ যুদ্ধৰ পিচত অশোকে ৰাজ্য জয়ৰ পৰিৱৰ্তে ধৰ্ম জয়ৰ নীতি গ্ৰহণ কৰিছিল।
- অশোকে ধৰ্ম প্ৰচাৰৰ বাবে 'ধম্ম মহামাত্ৰ' নামৰ এক শ্ৰেণীৰ বিষয়া নিযুক্তি দিছিল।
- মৌৰ্য শাসন ব্যৱস্থাত প্ৰশাসনৰ সুবিধাৰ অৰ্থে সাম্ৰাজ্যখনত কেইবাটাও বিভাগ সৃষ্টি কৰিছিল।
- সম্ৰাট অশোকক মহামতি অশোক আৰু ৰাজৰ্ষি আশোক নামেৰে জনা যায়।
- মৌৰ্য যুগৰ শিল্পকলা আৰু ভাস্কৰ্য অতি উন্নত মানৰ আছিল।
- চাণক্য বা কৌটিল্য নামৰ ব্ৰাহ্মণ পণ্ডিতজনে অৰ্থশাস্ত্ৰ নামৰ বিখ্যাত গ্ৰন্থখন লিখিছিল।
- অৰ্থশাস্ত্ৰত মৌৰ্য শাসন প্ৰণালীৰ ৰাজনৈতিক, অৰ্থনৈতিক আৰু সামাজিক ব্যৱস্থাসমূহৰ বিষয়ে উল্লেখ আছে।

অনুশীলনী ঃ

১) উত্তৰ লিখা—

ক) চন্দ্ৰগুপ্তই প্ৰতিষ্ঠা কৰা বংশটোৰ নাম কি?

খ) মৌৰ্য সাম্ৰাজ্যৰ উত্থানৰ বিষয়ে আমি কি কি সমলৰ পৰা জানিব পাৰোঁ?

গ) চন্দ্ৰগুপ্ত মৌৰ্যৰ প্ৰজাহিতকৰ কামসমূহ কি কি আছিল?

ঘ) চাণক্য কোন? তেওঁ চন্দ্ৰগুপ্তক কিদৰে সহায় কৰিছিল?

ঙ) সম্ৰাট অশোকক কিয় 'ৰাজৰ্ষি অশোক' বোলা হয়?

চ) সম্ৰাট অশোকে শিলালিপিসমূহ কি কি ভাষাত লিখাইছিল?

ছ) মৌৰ্য শিল্পকলাৰ নিৰ্দশন সমূহ ক'ত ক'ত দেখিবলৈ পোৱা যায়?

জ) মৌৰ্য যুগত সমাজ ব্যৱস্থা কেনে আছিল?

২) **শুদ্ধ /অশুদ্ধ বিচাৰ কৰা—**

(ক) কৌটিল্যৰ আন এটা নাম চাণক্য আছিল।

(খ) মেগাস্থিনিচে 'অৰ্থশাস্ত্ৰ' লিখিছিল।

(গ) সম্ৰাট অশোকে নিজ সন্তানক বিদেশত বৌদ্ধধৰ্ম প্ৰচাৰৰ বাবে পঠাইছিল।

(ঘ) তৃতীয় বৌদ্ধ মহামেল চন্দ্ৰগুপ্তৰ দিনত অনুষ্ঠিত হৈছিল।

(ঙ) উপগুপ্ত সম্ৰাট অশোকৰ ধৰ্মগুৰু আছিল।

৩) **দলত আলোচনা কৰি লিখা—**

(ক) মৌৰ্য শাসন প্ৰণালীৰ লগত বৰ্তমান শাসন প্ৰণালীৰ কোনখিনিত মিল আছে?

(খ) ঐতিহাসিক সমলবোৰৰ কোনখিনি লিখিত আৰু কোনখিনি প্ৰত্নতাত্বিক সমলত পৰে তাৰ এখন তালিকা প্ৰস্তুত কৰা।

লিখিত সমল	**প্ৰত্নতাত্বিক সমল**
১)	১)
২)	২)
৩)	৩)
৪)	৪)

৪) **পাঠত থকা মানচিত্ৰ পৰ্যবেক্ষণ কৰি তলৰ প্ৰশ্নসমূহৰ উত্তৰ লিখা—**

(ক) চন্দ্ৰগুপ্ত মৌৰ্যৰ সাম্ৰাজ্য ক'ৰ পৰা ক'লৈ বিস্তৃত আছিল?

(খ) কলিংগ, উজ্জয়িনী আৰু পাটলিপুত্ৰ বৰ্তমান ভাৰতৰ কোন কোন ৰাজ্যৰ অন্তৰ্ভুক্ত?

(গ) অতীতত মগধ ৰাজ্যৰ অন্তৰ্ভুক্ত নোহোৱা বৰ্তমান ভাৰতৰ দুখন ৰাজ্যৰ নাম লিখা।

****